

***Non obstante, sen embargo, nembargante(s)* e outros adverbios conectores do galego escrito. Perspectiva diacrónica e uso actual**

Xosé Ramón Freixeiro Mato
Universidade da Coruña

RESUMO. Neste artigo trátase dun grupo de conectores contraargumentativos utilizados no galego escrito que se caracterizan por introduciren argumentos contrarios aos esperados do segmento discursivo precedente, en especial *non obstante, sen embargo* e *nembargante(s)*, categorialmente clasificados como adverbios conectores, fronte a conxuncións como *mais* ou *pero*. Analízase a súa presenza na lingua escrita, as diferenzas nos usos pragmáticos e o proceso de gramaticalización como conectores. Tamén se estudan outros conectores adversativos de carácter parentético con algunha presenza na lingua escrita, como *así e todo, con todo, aínda así, no entanto, iso si* e *emporiso*. En todos os casos aténdese tanto a aspectos sincrónicos como diacrónicos do uso destes marcadores discursivos.

Palabras clave: Marcadores discursivos - Adverbios conectores - Contraargumentativos - Galego escrito - Gramaticalización.

ABSTRACT. In the present article we will deal with a group of counterargumentative connectives used in written Galician, which are characterized by introducing arguments opposed to those expected from a precedent discourse segment, especially *non obstante, sen embargo* and *nembargante(s)*, categorically classified as connective adverbs, in contrast with conjunctions as *mais* or *pero*. We also analyse their presence in the written language, the differences in their pragmatic uses and the process of grammaticalization as connectives. Furthermore, other adversative connectives of a parenthetic nature which are also present in the written language are studied; this is the case of *así e todo, con todo, aínda así, no entanto, iso si* and *emporiso*. In all these cases we will deal with both synchronic and diachronic aspects of the use of these discourse markers.

Keywords: Discourse markers - Connective adverbs - Counterargumentatives - Written Galician - Grammaticalization.

Data de aprobación: xaneiro de 2005.

1. INTRODUCCIÓN

Nos estudos lingüísticos actuais están a adquirir cada vez máis relevancia os marcadores discursivos, tamén denominados conectores, como corresponde á súa importante función na lingua. Mais o termo ‘conector’ pode considerarse, así mesmo, un hipónimo de ‘marcador discursivo’ e, por tanto, os conectores como un grupo de unidades incluído dentro dos marcadores do discurso, xunto cos estruturadores da información, os reformuladores, os operadores discursivos ou os marcadores de control de contacto¹. Aínda que todos os marcadores dunha forma ou doutra teñen propiedades de conexión e, en consecuencia, os dous termos se adoitan considerar tamén sinónimos (Montolío 2001: 21), porén, optamos por definir os conectores como un grupo particular de marcadores discursivos cuxa función específica é a de vincular, ou ‘conectaren’, semántica e pragmaticamente un membro do discurso con outro anterior ou cunha situación contextual facilmente accesíbel, fornecendo ao mesmo tempo instrucións argumentativas que orienten as inferencias oportunas (Portolés 2001: 139).

Desde a óptica da lingua escrita e de acordo con criterios gramaticais, Montolío (2001: 35) distingue entre conectores parentéticos e conectores integrados na oración, cada un con características entoativas, gramaticais e sintácticas diferentes. Os conectores parentéticos son aqueles que van entre pausas no plano fónico e entre signos de puntuación, normalmente, na lingua escrita, como acontece con *por tanto*, *porén*, *de todas as maneiras* ou *en consecuencia*, expresións que constitúen por si propias unha especie de estrutura independente, a modo de paréntese que contén un comentario ‘parentético’. É por iso que teñen grande independencia sintáctica dentro da oración, que lles permite movérense con facilidade por ela, aínda que non todos na mesma medida. Polo xeral os conectores parentéticos combínanse con verbos conxugados en indicativo, trazo que os diferencia de modo notábel dos conectores integrados na oración, que poden combinar co indicativo ou co subxuntivo segundo os casos. Forman parte do primeiro grupo conectores como *non obstante*, *sen embargo*, *nembargantes*, *así e todo*, *con todo*, *iso si*, *emporiso*, *aínda así* ou *no entanto*, de que se vai tratar. Por súa parte, os conectores integrados na oración conteñen na súa formación algún elemento subordinante, normalmente a conxunción *que* (*aínda que*, *a pesar de que*), caso en que necesariamente deben ir seguidos dunha cláusula con verbo en forma finita, en tanto que de o non levaren irán seguidos dunha frase nominal ou dun infinitivo.

De acordo co seu significado, os conectores poden clasificarse en aditivos, consecutivos e contraargumentativos (Portolés 2001: 139-141, Montolío 2001: 43). Os conectores contraargumentativos establecen unha relación entre dous membros do discurso de tal natureza que o segundo aparece como supresor ou atenuador dalgunha conclusión deducíbel do primeiro. A este respecto convén ter en conta que a relación de contraste que se establece entre

¹ É este o criterio clasificatorio establecido por Portolés (2001: 137-146); non incidiremos aquí máis en cuestións terminolóxicas, xa tratadas noutro lugar (Freixeiro 2003: 140).

dous membros por medio dunha expresión conectora baséase nunha relación implícita ou inferencial que non ten por que aparecer explicitada no enunciado. De acordo con Portolés, pódese distinguir entre conectores contraargumentativos que presentan un contraste ou contradición entre dous membros (*en troques* ou *en troca*, *antes ben*, *pola contra*, *polo contrario* etc.), os que introducen conclusións contrarias ás esperadas do primeiro membro (*porén*, *non obstante*, *con todo*, *así e todo*, *ora ben* etc.) e os que atenúan a forza argumentativa do membro anterior (*mais*, *pero*, *iso si*).

Por outra parte, de se seguiren os criterios de Montolío (2001: 49), menos restritivos do que os anteriores, pódense establecer catro grandes subgrupos de contraargumentativos: (i) *aínda que*, *a pesar de (que)* ou *se ben (que)*, integrados entoativa e sintacticamente na oración, que introducen argumentos fracos; (ii) *mais*, *pero*, *porén*, *non obstante*, *ora ben*, *con todo*, *a pesar de todo*, *así e todo*, todos parentéticos agás *mais* e *pero* e introdutores de argumentos fortes; (iii) os integrados *en canto (que)*, *en tanto (que)*, *mentres (que)* ou *senón que* e os parentéticos *en troques* ou *en troca*, *polo contrario*, *pola contra* ou *antes ben*, todos eles partillando o significado básico de corrixiren no segundo membro algún aspecto do formulado no primeiro; e (iv) *de todas as formas*, *de todas as maneiras*, *de todos os modos* ou *de todos os xeitos*, que, a pesar de non seren propiamente contraargumentativos, posúen en moitos casos un valor similar e coinciden en minimizaren ou cancelaren a relevancia discursiva do segmento anterior, anulándoo para a prosecución do discurso.

Nas páxinas que veñen a seguir estudaranse algúns conectores contraargumentativos parentéticos que introducen conclusións contrarias ás esperadas do segmento precedente, ou, o que é o mesmo, que introducen o argumento que posúe maior forza e que, por tanto, se vai impor na prosecución do discurso; de entre eles prestarase unha especial atención aos adverbios marcadores *non obstante*, *sen embargo* e *nembargante(s)*, tanto en función das súas características de funcionamento discursivo de acordo cos seus valores pragmáticos, como a respecto da evolución diacrónica no aspecto formal e nos usos discursivos, tendo en conta a súa importancia dentro da lingua e a considerar tamén a posibilidade da existencia de interferencias na súa utilización; mais deixamos de lado o caso de *porén*, que tratamos noutro lugar². Tamén se fará referencia a outras locucións que se gramaticalizaron como adverbios conectores e que teñen algunha tradición na lingua literaria, como *así e todo*, *con todo*, *iso si*, *emporiso*, *aínda así* e *no entanto*, sempre na procura de nos explicarmos tanto a súa xénese como conectores no galego escrito como as semellanzas e diferenzas no comportamento discursivo. De acordo coas propiedades xerais dos marcadores do discurso, estas unidades caracterízanse por posuíren invariabilidade formal e significado procedimental (Blakemore 1992: 138-141).

² Son, precisamente, algunhas destas formas e as súas equivalentes noutras linguas as que mereceron máis atención dos investigadores: véxase, por exemplo, para o francés *pourtant* Carel (1995), para o inglés *nevertheless* e *but* ou *however* Blakemore (2000) ou Fraser (1998), para o español *pero* ou *sin embargo* Anscombe (1998) ou Portolés (1995). Estudamos o conector *porén* no volume colectivo *Dar a Palavra à Língua. Em Homenagem a Mário Vilela* (no prelo).

2. OS ADVERBIOS CONECTORES

Os conectores contraargumentativos advirten coa súa presenza no enunciado de que a información precedente debe ser reconsiderada e que o segmento que vén a seguir presenta unha información inesperada que se desvía da liña argumentativa previa, conducindo a unha conclusión diferente da que sería esperábel a partir do primeiro membro; isto é, o segmento informativo que introduce este tipo de conectores invalida a conclusión ou inferencia que se podería deducir do segmento anterior. Mais non todos se utilizan da mesma forma ou nos mesmos contextos. Así, nun principio, *mais* (e *pero*, *pro*) podería ser considerado máis ben un conector de oracións ou interoracional, como adoita acontecer con *pero* en español (Fuentes 2000: 346), e non tanto un conector de parágrafos ou conector textual, función que, de todas as formas, tamén desempeña e en que adoitan aparecer, igualmente, *así e todo* ou *non obstante*, por exemplo, precisamente especializados en uniren segmentos discursivos que poden estar constituídos por máis dunha oración (Montolío 2001: 63), isto é, por diferentes enunciados, como se pode ver nestes exemplos do galego escrito:

- (1) *É prá filla do señor Ramón, que morréu de parto onte. Fúmola a mercar a San Martín. Mais temos que ir a Carballo agora. Mañá pola mañá virémola buscar. O burro é prestado, e trageremos outro. A ver si podemos deixala no curro, ondia non choiva. Mañá xa trageremos unha manta.*
Mais hei de ad advertir a todos, inantes de seguir adiante, que Don Froilán era home de moita caridade.
(Fole, ALC 47)
- (2) *¿Criados? servíase él que non estaba para manter folgazás, e ninguen fai as cousas mais xeitosas que o que as precisa.*
Así e todo, como tiña moita crianza, andaba sempre na compañía dos veciños mais ricos
(Carré, RA 118)
- (3) *Aquela rúa era o principio dun novo escenario que non presentaba semellanza ningunha coa noite de Manhattan. Desto tamén estou seguro: o brusco cambio, a aparición dun novo marco para a nosa aventura, tivo lugar xusto na rúa aquela.*
Non obstante, eu aínda asocio de algún xeito a nosa baixada por ela cos paseos que a miúdo dera hastra Pennsylvania Station.
(Gonsar, CTS 84)

En (2) *así e todo* e en (3) *non obstante* unen parágrafos, en tanto que o primeiro *mais* de (1) liga oracións. Mais, aínda que teoricamente podería non ser pertinente o segundo *mais* de (1) que une parágrafos, na realidade o seu uso é moi frecuente, igual que acontece con *pero* tamén en galego e en castelán, onde Fuentes (2000: 346) o define como conector de parágrafos que adoita aparecer en discursos argumentativos puros, como unha estratexia da argumentación, a expresar un xiro nesta cara a outro sentido que non ten por que ser necesariamente contrario e opóndose ás inferencias que poderían obterse do dito con anterioridade. Tamén reconece esta autora que como conector de parágrafos se adoita considerar máis adecuado en español *sin embargo*, mais *pero* acrecenta unha mudanza na liña argu-

mentativa que, ás veces, consiste en engadir máis un argumento, opóndose á inferencia ‘é o único argumento’ ou ‘non hai máis que dicir’, e a servir, inclusive, para iniciar un capítulo novo indicando que a argumentación continúa noutro sentido que se acrecenta ao anterior e que resulta importante ter en conta. Por súa parte, Fernández Ferreiro (2002), a se basear en textos orais, ten constatado a existencia dun *pero* marcador contrastivo de insuficiencia argumentativa e doutro *pero* marcador de relevancia tanto en galego como en castelán, sen facer notar diferenzas nos valores deste conector entre ambas as linguas. Véxanse algúns exemplos tirados tamén do galego escrito:

- (4) *O Fiuncho y-o Canivelo non quixeron saber mais. Correndo como lóstregos, pillans 'alá, e ó ver as prumas por pouco bailan unha muiñeira de gusto.*

Pero antes de ir a quitala, cuadrouse o Fiuncho diante do Canivelo e díxolle:

-¡Escoita, tí! ¿Para quién ha de sel-a perdis?

-Para min, díxolle o outro, porque fun quén fixen o ichó.

-**Pero** eu puxen-as puntas e mais axudei.

-Bueno, **pero** a tuxeira é miña, e como o ichó está na miña, a perdis e para min.

(G. Barros, CT 71)

- (5) a) *E, aínda que quixese, non podería, no fondo de min, renunciar a nada; non se pode renunciar ao que se é.*

Pero ademais recoñezo que hai en min -como en todo escritor, pois o noso traballo é ollar para atrás-, por unha banda, a saudade e busca de unidade, de descenso a unha raíz imaxinada, imposible regreso a través da ignorancia á inocencia; e, por outra banda, un afán de espallarme, de desmembramento.

(S. de Toro, ET 14)

- b) *Unha parte da sociedade española conserva a vella cultura cuarteleira da ditadura. E pide un sarxentiño.*

Pero a vida corre que dá gusto e, xunto a ese núcleo compacto e bastante homoxéneo de persoas, foron formándose xeracións que non pasaron por todos eses miserabeis ritos de iniciación á submisión, de castracións colectivas.

(S. de Toro, ET 95)

En (4) estamos perante un texto narrativo e dialóxico en que *pero* serve para introducir argumentos que se contraponen, en tanto que en (5a) e (5b) os textos son argumentativos e cando menos en (5a) non semella posíbel a súa substitución por *porén* ou *non obstante*, pois realmente *pero* nese caso non indica oposición ou contrariedade por si mesmo, senón que posúe ese “uso argumentativo puro” que Fuentes considera fundamental para a súa caracterización e que se utiliza para a xerarquización da información ofrecida no texto, focalizando informativamente o segmento que o segue³; viría a ser, pois, un marcador contrastivo de rele-

³ Véxase Fuentes (2000: 346), que se pregunta: “¿Supone esto una pérdida de su valor específico para quedarse en lo más genérico: argumentación y conexión sin más, unido a la focalización informativa de lo que le sigue? ¿O bien que su función en la estructuración de la información textual es lo más importante?”.

vancia, valor ben documentado por Fernández Ferreiro (2002: 76-80) tanto en galego como en castelán. Por tanto, aínda que existen un grupo de conectores que partillan unha mesma instrución contraargumentativa, cada un deles conleva outro conxunto de instrucións que o distinguen dos demais, pois, como afirma Portolés (1995: 239), non existen conectores sinónimos, aínda que resulte difícil demostrar as diferenzas de comportamento, fóra dos casos límite de agramaticalidade.

Convén, así mesmo, precisar a diferenza de categoría entre *pero* ou *mais*, por unha parte, e *non obstante* ou *sen embargo* (así como *porén*, *no entanto*, *con todo*, *así e todo*, *ora ben*, *aínda así* e tamén outros conectores non contraargumentativos como *por tanto*, *por conseguinte*, *ademais* etc.), por outra. Véxanse, de entrada, estes dous exemplos do galego escrito, onde *non obstante* e *no entanto* non se poden substituír por *mais* ou *pero*:

- (6) *Soio falaba despóis de longos intervalos de silencio, cunha voz maina e deprimida, tan triste, diría eu, como os seus ollos. E, non obstante, o que decía distaba moito, polo común, de ser deprimente.*

(Gonsar, CTS 41)

- (7) *Nunca sonho, nem dormido nem desperto, em casar com Chéli, e menos em tê-la ao meu sabor. E, no entanto, cando vejo Chéli, nom me lembro de nengunha outra mulher.*

(Carvalho, SC 97)

Xa Said Ali, como subliña Mattos e Silva (1989: 664), indicara que partículas como “*contudo, todavia, entretanto, entanto*”, máis que pertenceren á categoría das conxuncións adversativas, “[p]arece antes acharen-se na fronteira indecisa que medeia entre o adverbio e a conjunção”. Por súa parte, Portolés (1995: 233-236), após afirmar que os conectores poden pertencer a dúas categorías léxicas, conxunción e adverbio, considera que *pero* é unha conxunción, en tanto que *no obstante* e *sin embargo* son adverbios, achegando algunhas probas para o demostrar: (i) as conxuncións sitúanse obrigatoriamente entre os dous membros que unen (véxanse os exemplos 4 e 5) e os adverbios conectores, polo contrario, adoitan posuír unha maior mobilidade e apareceren en forma parentética (exemplos 2 ou 3); (ii) dúas conxuncións non vinculan sintacticamente as mesmas unidades, de modo que non se documentarán as combinacións *e pero* ou *aínda que pero*, mais si é habitual a coincidencia dunha mesma conxunción e dun adverbio conector nun mesmo enunciado (exemplos 6 e 7); (iii) os adverbios conectores non posúen as propiedades sintácticas dunha conxunción coordinante, aínda que poden relacionar pragmaticamente dous membros do discurso, de modo que son gramaticais construcións como (8a), mais non (8b), aínda que si (8c), pois a conxunción *mais* habilita como gramatical a relación entre dous adxectivos, autorizando de paso a aparición do adverbio; isto quere dicir que nun caso como (9) a relación sintáctica entre os dous segmentos do enunciado non é a de coordinación, a pesar de se acharen vinculados pragmaticamente no discurso por medio dun adverbio conector; e (iv), ao contrario das conxuncións, os adverbios (ou locucións adverbiais) conectores pódense coordinar con outros sintagmas xeralmente situados entre pausas, como en (10):

- (8) a) *É feo, **mais** simpático.*
 b) *#É feo, **non obstante**, simpático.*
 c) *É feo **mais, non obstante**, simpático.*
 (9) *É galega. **Porén / Non obstante**, non gosta do peixe.*
 (10) *Mais, **non obstante -e a pesar de todo-** conseguiu o emprego desexado.*

Por tanto, conectores contraargumentativos integrados na oración como *mais* ou *pero* son categorialmente conxuncións, en tanto que os parentéticos como *non obstante*, *con todo*, *así e todo*, *no entanto* etc. pertencen á categoría adverbial.

3. PRESENZA DE *NON OBSTANTE*, *SEN EMBARGO* E *NEMBARGANTE(S)* NO GALEGO ESCRITO E NA TRADICIÓN GRAMATICAL

Talvez a esmagadora presenza de *pero* como conector de oracións e como conector de parágrafos no galego escrito actual, segundo se pode ver en (4) e (5), poida estar motivada ou incentivada pola constante interferencia do español. De entre os conectores contraargumentativos parentéticos que tamén introducen argumentos fortes e que ocasionalmente poden substituír *pero*, tres que teñen presenza no galego escrito moderno son *non obstante*, *sen/sin embargo* e *nembargante(s)*, característicos do plano formal da lingua e xeralmente ausentes da fala espontánea. O primeiro rexístrase xa nun dos romances das Festas Minervais, de fins do século XVII, aínda que con certas alteracións formais e a se combinar con *pero* (11), e unicamente demos con tres ocorrencias del no século XIX, as tres na obra finisecular de López Ferreiro e popularizado en *no oustante*, aínda que só a forma recollida en (12) está totalmente gramaticalizada como marcador discursivo; no século XX a popularización desta forma avanzou a *noustante*, como se pode ver en (13):

- (11) *Agora vejan si a madre
 ten máis razón no que alega.
Pero, no ostante, perdone
 a Patria nesta materia,
 que ela doulle o nacemento
 (SEI 54)*

- (12) *A Gonzalo rebulíalle o sangue no corpo co deseyo que xa tiña de salirlle ao encontro ao seu anamigo; **no oustante**, quíxolles consultar aos aliados o partido que habían de tomar; é dicir, si habían de asperar alí á pee firme, ou si habían de salir á buscar á xente de Vasco Gomez.*

(López Ferreiro, CA 155)

- (13) *-Bon, bon... ¿Qué acción direita nin torta? ¿Qué axitación nacional sería chimpan a cantazos media ducia de vidros nun rincón da Penínsua pra que os municipáis levasen aos nosos rapaces á perrera?
 -**Noustante**, houbera sido un bo modo de lle dar unha lección aos 'baberos' e máis aos requetés, que aínda hoxe se están a rir de nós...*

(Blanco-Amor, XL 222)

Nunha ollada restrospectiva aos inicios da lingua escrita, nin Maia (1997: 862-882) nin Lorenzo (1975) recollen *non obstante* ou *sen embargo* entre as locucións adverbiais ou conxuntivas do galego-portugués medieval; tampouco Mattos e Silva (1989: 663-679) as cita dentro da coordinación adversativa no corpus por ela estudado, aínda que fai referencia á existencia de *não obstante* no portugués moderno; Cunha (1991: 555) documenta *obstante* no século XVI en portugués, mais nin Nunes (1989: 352-355) nin Huber (1986: 268-269) citan *non obstante* entre as conxuncións ou adverbios da lingua antiga. Porén, este último menciona entre as conxuncións concesivas desa lingua antiga *nom embargando* (*embargante*) *que*, mais non *sen embargo*; e Nunes cita como arcaico (*non*) *embargante* entre as palabras habilitadas como conxuncións e que primitivamente desempeñaban outro papel diferente; Cunha (1991: 290) documenta *embargo* no século XIII e *embargante* no XV, en canto que Lorenzo (1975: 526) recolle no seu glosario *embargo* como ‘impedimento, obstáculo, dificultade, embarazo, turbación’ e afirma que desta “acepción medieval y de la frase *sen embargo* ‘sin impedimento’ se llegó a *sem embargo* ‘no obstante, a pesar de’”. Nas gramáticas galegas decimonónicas e do primeiro terzo do XX (Saco 1968: 135, Cuveiro 1868: 37, Valladares 1970: 112, Lugrís 1931: 80) non se citan *non obstante*, *sen/sin embargo* ou *nembargante(s)* entre as conxuncións ou adverbios nin en ningún outro lugar.

Nas partes en castelán dos textos galegos bilingües do século XIX aparece con frecuencia *sin embargo*, mais só demos rexistrado sete casos de *sin embargo* (en ningún aparece *sen*)⁴ nos textos decimonónicos en galego, tres correspondentes a unha mesma obra de López Ferreiro (14), de finais do século, e catro a dous artigos xornalísticos de Lamas Carvajal (15), tamén finiseculares:

- (14) a) *E sin embargo, desta fala tan aldraxada, hoxe vense craros reflexos n-aquela obra inmortal que é o representante mais xenuino e lexítimo da literatura española.*
(López Ferreiro, TE 14)
- b) *non pode escusarse, sin embargo, de meterse, e meterse de capiton, no pélagos dos negocios deste mundo.*
(López Ferreiro, TE 42)
- c) *Algo, sin embargo, o metera en confusión o que lle dixera como podia ser eso*
(López Ferreiro, TE 108)
- (15) a) *Porque, compañeiros de monteira, dá grima ver que hai moitos gallegos que se teñen por bos, e probe do home que se estrevese a poñelo en duda diante das súas barbas, e, sin embargo, non son capaces de ler ou parolar un parrafeo na nosa fala, así os fixeran ministros da Facenda.*
(Lamas Carvajal, OLX 287)

⁴ A respecto do elemento preposicional *sin*, Maia (1997: 862) afirma que aparece, como castelanismo, “em documentos galegos de fins do século XV ou do século XVI”.

- b) *A pesar de que según el o número de esquireiros que cultivan o linguaxe gallego non é o bastante pra darlle forza, **sin embargo**, mal será que non haxa algún capaz de demostrarlle compridamente que non hai nada ou casi nada de verdá en todo canto expón.*
(Lamas Carvajal, *OLX* 290)
- c) *Fágase desaparecer esa vergonza que principalmente tén a falalo as crases que se gaban de ilustradas e terase adiantado moito. E, **sin embargo**, téñase en conta que, apesar da indifrencia desas cras, o gallego nin morre nin se basta dea*
(Lamas Carvajal, *OLX* 291)
- d) *Bos favores lles presta ós autivos catalás e, **sin embargo**, non por eso lle quitou nada da importancia que a literatura de Cataluña chegou a alcanzar nestos tempos.*
(Lamas Carvajal, *OLX* 293)

Menos exemplos conseguimos localizar aínda das outras formas, un de *non embargante* (16) e dous de *no oustante* (17), os tres correspondentes tamén á obra finisecular de López Ferreiro, aínda que estas locucións non están plenamente gramaticalizadas como conectores contraargumentativos, pois ambos os participios de presente van acompañados de suxeito:

- (16) *Pero, esto **non embargante**, digo, que estrañei que él se recease algo de afirmar e sostéer que habia agravios.*
(López Ferreiro, *TE* 46)
- (17) a) *Uns facían mostras de que non quedaban do todo satisfeitos. Esto **no oustante**, todos reconoceron que Villada era un boo organista.*
(López Ferreiro, *TE* 74)
- b) *En primeiro lugar, parecíalle que Catalina volvía a estar por él como antes; pois habéndolle contado todol-os lances do viaxe, cánto pasara en Valladolid, cómo estivera para morrer no medio d'un monte, cómo sanara, casi por milagro, cómo, **no oustante** todo esto, a memoria de Taresa non se apartara un instante da sua imaxinacion, a boa da muller empezou a abrandar*
(López Ferreiro, *TE* 120)

A primeira e única gramática dos séculos XIX e XX que recolle *sen embargo* e *nembargantes* como conxuncións adversativas é a de Álvarez *et alii* (1986: 529), posibelmente por ser tamén a única que adopta os paradigmas das normas oficiais como modelo, en tanto que outras gramáticas da segunda metade do XX (Carballo 1979: 257, Costa *et alii* 1988: 301) prescindin delas e introducen *porén*; tamén convén deixarmos constancia da presenza habitual de *sem embargo*, non así de *nembargante(s)*, nos dicionarios portugueses, a pesar de que o seu uso nunca foi certamente frecuente na lingua do país veciño. As normas oficiais do galego desde 1982 e nas sucesivas edicións incluíron ambas as formas até a súa eliminación en 2003; así, na penúltima versión (Real Academia Galega & Instituto da Lingua Galega 1995: 184) afirmase:

No galego actual non hai testemuños senón de *sen embargo*, *sin embargo*, e *nembargante(s)*, esta última forma de ámbito xeográfico moi restrinxido. No galego antigo hai testemuños de *sen embargo* (aínda con valor orixinario de ‘sen obstáculo’); e menos de *non embargante* (‘non impedindo...’). *Nembargante(s)* está vivo aínda hoxe, e, a pesar de non existir case en castelán e non existir en portugués, é unha forma lexítima en galego.

No galego escrito actual conviven fórmulas como *non obstante*, *sen embargo* e *nembargante(s)*, aínda que esta cunha maior variación formal, como poñen en evidencia os exemplos de (20), e se cadra cun uso escrito incentivado por unha presuposición diferencialista a respecto do castelán:

- (18) *Non obstante*, o Gobierno promove a España na prensa norteamericana coa silueta dun ‘bailaor’. Ao Papa cántalle unha ‘cantaora’.
(S. de Toro, ET 124)
- (19) ENCE argumenta que a instalación da planta traerá desenvolvemento económico. **Sen embargo**, esta premisa non é compatíbel co modelo que están a aplicar os países desenvolvidos despois da Segunda Guerra mundial.
(ANT24-30/6/2004, p. 13)
- (20) a) *A análise de calquera destes procesos permite concluír, non embargante*, que tras cada embestida do adversario o nacionalismo volveu aparecer cunha forza social e implantación maiores.
(M. Veiga: “O BNG na onda baixa”, ANT 24-30/6/2004, p. 8)
- b) *Na Galiza, no embargantes*, realízase unha lectura en clave máis local.
(“Quen é o ladrón?”, ANT 1-7/7/2004, p. 8)
- c) *Non embargantes*, non indicaron os promotores de que xeito entregarían os 350 millóns de euros que representan o 30% do proxecto.
(“O anuncio do superporto Ártabros...”, ANT 17-23/6/2004, p. 14)

4. DIFERENZA NOS USOS PRAGMÁTICOS DE *PERO*, *NON OBSTANTE* E *SEN EMBARGO*

Así pois, a presenza de *sen embargo* na lingua galega escrita das décadas precedentes resulta evidente e estivo consagrada na norma, ao lado de *non obstante*, ambos como adverbios conectores; igual aconteceu con *pero* como conxunción; tamén o estivo *nembargante(s)* ou *no(n) embargante(s)*, que se pode considerar unha variante de *sen embargo* pola base lexical común (*embargo*) e por partillaren usos discursivos, como mostran os exemplos (19) e (20), facéndose intercambiábeis en todos os contextos. O predominio de *pero* fronte a *mais* e o relativamente importante uso de *sin embargo* (absolutamente dominante inicialmente) ou *sen embargo* no galego escrito apuntan na vía de aproximación ao castelán e, por tanto, fan sospeitar da posibilidade de interferencia desta lingua, con cuxos usos e valores pragmáticos coinciden neste caso. Vexamos entón, seguindo Portolés (1995), as diferenzas gramaticais e

pragmáticas entre *pero*, *non obstante* e *sen embargo*, válidas tanto para o castelán como para o galego por esa coincidencia apuntada. Para alén da categoría gramatical a que se adscriben (adverbios ou locucións adverbiais / conxunción), *non obstante* e *sen embargo* posúen unha capacidade anafórica que *pero* non ten, consecuencia de se teren utilizado inicialmente con demostrativos (*non obstante iso*, *sen embargo diso*) e con outros elementos anafóricos despois elididos. Alén diso, os adverbios conectores posúen mobilidade dentro do enunciado, como mostran (14b) e (14c), en tanto que *pero* ocupa unha posición fixa ao inicio do segmento que introduce (4 e 5). Mais os primeiros, ao contrario que *pero*, non poden funcionar como coordenadores sintácticos ao non posuíren propiedades sintácticas de conxuncións coordenantes, como se viu, aínda que poden relacionar pragmaticamente dous membros do discurso. Porén, estes tres conectores coinciden, fronte a outros como *ao contrario*, *ademais* ou *con efecto*, no feito de non seren autónomos, ou sexa, de non poderen ocupar por si sós un turno de palabra:

- (21) -*O Brais é parvo.*
 -*Ao contrario* / -**Pero* / -**Non obstante*.

Por outro lado, nos casos de contraargumentación directa con *pero* (Anscombe 1998) xeralmente pódense acrecentar a este os adverbios conectores *non obstante* e *sen embargo* (tamén outros como *así e todo*, *con todo*, *aínda así* ou *aínda con todo*), como se pode observar no exemplo (11) ou en (22). Mais na contraargumentación indirecta, aquela en que o enunciado introducido por *pero* non expresa directamente unha conclusión oposta, senón que esta se debe inferir del, non é pragmaticamente posíbel acrecentar a *pero* os adverbios conectores, pois non se trata do consecuente, como acontece en (23):

- (22) *O home era traballador pero, non obstante, perdeu o emprego.*
 (23) #*É intelixente pero, non obstante, ten má memoria.*

Non se comprende facilmente en (23) que ‘ser intelixente’ oriente cara a ‘ter boa memoria’, a non ser que partillarmos un topos do tipo de <Quen é intelixente posúe boa memoria>. Así pois, na contraargumentación directa poden utilizarse *pero*, *non obstante* e *sen embargo*, mais na contraargumentación indirecta só o primeiro é posíbel (Portolés 1995: 246). Tamén son frecuentes os usos de *pero* en que a oposición cun elemento anterior non se pode concretar nun enunciado expreso, sobre todo ao inicio dunha intervención nun diálogo (24a), servindo así mesmo para marcar oposición a un comportamento non verbalizado; tal utilización non é posíbel con *non obstante* e *sen embargo* (24b), pois o seu carácter adverbial limita gramaticalmente os contornos en que poden vincular dunha maneira semántico-pragmática dous enunciados:

- (24) a) *Pero que impresionante!*
 b) #*Non obstante, que impresionante!*

Por outra parte, a significación destes dous adverbios conectores é moito máis restrita que a de *pero* e, en consecuencia, a súa aparición máis condicionada. Debido á capacidade anafórica que posúen, forzan a busca dun elemento que se puiden considerar como directamente oposto ao enunciado en que se achan ou a algunha predicación que se der nel, o que non acontece con *pero* na mesma medida. Para Portolés (1995: 252) unha diferenza esencial de *no obstante* e *sin embargo* a respecto de *pero*, válida tamén para o galego, radica en que, por os primeiros seren adverbios, o elemento a que se opoñen pode acharse nunha oración diferente ou ben na súa mesma oración, podendo tamén eles situárense no predicado dunha oración e a se referiren ao seu suxeito (25) ou no interior de oracións subordinadas (26); así mesmo, teñen capacidade de argumentaren en contra dunha oración subordinada anteposta, algo imposíbel cunha conxunción coordinante como *pero* (27); alén disto, os dous membros dunha aposición non poden relacionarse por medio dunha conxunción, mais non existe inconveniente en se vincularen por medio dun adverbio conector (28); e tamén se poden utilizar para argumentar en contra dun elemento tematizado (29):

- (25) *Expresións pouco frecuentes na lingua escrita son, **non obstante**, habituais na fala.*
- (26) *É un home rudo que posúe, **non obstante**, un grande corazón.*
- (27) *Aínda que teñen sentidos diferentes, posúen, **non obstante**, a mesma estrutura.*
- (28) *A crise dos valores éticos, imprescindíbeis, **non obstante**, para o progreso da humanidade, é xeral no mundo actual.*
- (29) *De todo canto dixó pódense tirar, **non obstante**, poucas ideas en claro.*

Varios enunciados que posúen un estreito vínculo argumentativo constitúen unha secuencia discursiva. Pois ben, a conxunción *pero*, así como *e*, vinculan enunciados dentro dunha mesma secuencia discursiva, en tanto que *non obstante* e *sen embargo* non posúen esta instrución pragmático-semántica, pois son indiferentes á existencia de secuencias discursivas, presentando só o seu enunciado como oposto a un elemento anterior. Por iso, estes adverbios conectores poden aparecer tanto a oporen elementos dentro dunha mesma secuencia, ou inclusive dentro dun mesmo enunciado, como contraargumentando de secuencia a secuencia, non porque teñan esta función semántica en exclusiva, senón porque, ao contrario que *pero*, ao vincularen dous segmentos non os ligan nunha mesma secuencia. Neste mesmo sentido pódese explicar o uso frecuente de *non obstante* e *sen embargo* coa conxunción *e*, como mostran os exemplos (6), (14a), (15a), (15c) ou (15d), pois esta configura unha única secuencia discursiva que se superpón ao vínculo que establecen os adverbios conectores. Por conseguinte, os dous membros coordinados por unha conxunción como *e* ou *mais* (e *pero*), que forman unha única secuencia discursiva, poden posuír relacións argumentativas diferentes, especificadas por conectores adverbiais como *non obstante* e *sen embargo* (tamén *porén*).

Obsérvase igualmente que algúns marcadores discursivos non poden aparecer, ou mudan a súa comprensión, segundo se utilizaren en diálogos ou en monólogos. Así, Portolés (1995: 259) advirte unha certa diferenza de significación en *sen embargo* e *non obstante* a respecto do uso dialogal e monoloxal, diferenza que distingue un conector do outro. Ambos

posúen a mesma significación no uso dialogal (intervén máis de un falante) e dialóxico (distingúense enunciadores diferentes dos locutores), mais a diferenza prodúcese nos usos monoloxais (intervén un único falante) monolóxicos (non se distinguen enunciadores que non se poidan identificar con el como locutor), de acordo coa teoría polifónica de Ducrot (1999: 215), baseada na distinción entre o locutor (responsábel da enunciación) e os enunciadores (outras voces diferentes das do locutor presentes nun mesmo enunciado): *non obstante*, polo xeral, limita a súa aparición, menos frecuente que a de *sen embargo*, aos enunciados que puideren comprenderse como contraditorios a respecto dun primeiro enunciado, ambos defendidos polo mesmo enunciador ou locutor, de modo que canto maior for o compromiso do locutor co mantido no primeiro enunciado, máis se favorecerá a aparición de *non obstante*, en lugar de *sen embargo* ou *porén*:

- (30) a) *Está claro que non vai chegar a tempo. Non obstante, fai comida tamén para el.*
 b) *Está claro que non vai chegar a tempo. #Sen embargo, fai comida tamén para el.*

O uso de *sen embargo* en (30b) reflectiría unha certa inconsistencia entre o mantido polo mesmo locutor nun primeiro enunciado e no segundo. A significación de *non obstante* non muda nos discursos monolóxicos e dialóxicos, onde se respecta o exposto por un enunciador distinto do locutor, en tanto que nos discursos monolóxicos a aceptación é dun enunciado defendido polo mesmo locutor. Mais non acontece o mesmo con *sen embargo*, en cuxos usos dialogais e dialóxicos a oposición non se comprende só cara a unha inferencia dun enunciado anterior, senón cara á súa propia verdade en moitos casos, favorecendo así a substitución por *non obstante* nos usos monoloxais monolóxicos que puideren interpretarse como refutativos; fronte a *pero* ou *non obstante*, só *sen embargo* pode entenderse como refutativo dun enunciado doutro locutor ou enunciador, de acordo con Portolés (1995: 265).

Após a descrición das instrucións destes tres conectores, pregúntase o mesmo autor como é posíbel que se substitúan uns por outros no discurso sen grandes problemas. Para poder responder distingue unhas instrucións de primeiro nivel, aquelas que se deberán cumprir obrigatoriamente, e outras de segundo, instrucións virtuais que só se aplicarán se as de primeiro nivel non foren suficientes para produciren unha interpretación correcta do enunciado; entre as instrucións do primeiro nivel destes tres conectores áchase a de acoutaren as inferencias posíbeis do primeiro membro; na maior parte dos casos o ouvinte limitarase a ela e, en consecuencia, os tres conectores resultarán intercambiábeis.

5. PROCESO DE GRAMATICALIZACIÓN E POSIBILIDADE DE INTERFERENCIA

Dos adverbios conectores *non obstante*, *sen embargo* e *nembargantes*, estes dous últimos foron cuestionados canto á súa lexitimidade en galego, e finalmente suprimidos da norma, o que non aconteceu co primeiro. O proceso de adaptación da forma culta *non obstante* á fonética popular, xa comprobada nos exemplos (11) e (12), consolídase durante o

século XX (exemplo 13) e pon en relevo a súa gramaticalización como marcador discursivo a través da aglutinación nunha soa palabra:

- (31) *-O caso é non estar eiquí a falar unha cousa e a pensar outra; que estamos todos a querer decir..., o que **noustante**...*
*-¿**Noustante** qué? Creio que non é do caso que a compañeira Evanxelina, si non traí un criterio formado polo debate de antonte, na Juventud Socialista...*

(Blanco-Amor, *XL* 221)

Así se manifesta neste exemplo (31) e figura igualmente na gramática de Carballo (1979: 257), onde se cita *noustante* entre as conxuncións adversativas. Mais os exemplos (16) e (17) condúcennos tamén ao tema da xénese destes marcadores contraargumentativos, comezando por afirmarmos que (16) é o único exemplo da forma *non embargante* ou similares que achamos nos textos do galego medio ou decimonónico, e sen se tratar dun conector propiamente dito por ir acompañado do suxeito *esto*. Máis unha vez, estamos perante casos de gramaticalización, proceso a través do que as palabras ou ben deixan de formar parte de categorías lexicais para se integraren en categorías gramaticais, ou ben evolúen no ámbito gramatical, polo xeral desde unhas posicións menos gramaticalizadas cara a outras máis gramaticalizadas (Garachana 1998: 194), experimentando mudanzas importantes no plano semántico (desenvolven significados relacionais), no plano morfosintáctico (descategorización das unidades afectadas e a súa integración nunha clase de palabras máis fechada) e no plano fonolóxico (redución do corpo fonolóxico e frecuente perda do acento de intensidade), xeralmente a través de procesos metafóricos e metonímicos, pois a metáfora e a metonimia son considerados pola lingüística cognitiva como mecanismos que dan conta do funcionamento da mente humana⁵. Segundo poñen en relevo os estudos sobre gramaticalización, os conectores contraargumentativos aparecen con posterioridade aos demais grupos de conectores, afirmación especialmente válida para os marcadores concesivos e que Garachana (1998: 199) acha ratificada na análise de *sin embargo* e *no obstante* en castelán, cuxa documentación nos textos non considera anterior ao século XV. No caso de *sin embargo* foi na súa orixe un sintagma preposicional formado pola preposición e o substantivo *embargo* ‘impedimento’, construción documentada desde as orixes do castelán que ten un valor adverbial de modo e que no transcurso do tempo se reanalizou como conector intraoracional, existindo exemplos desde o século XV en que é empregado con valor concesivo, normalmente acompañado da preposición *de* ou da conxunción *que*, ou mesmo de ambas a un tempo; a súa evolución non

⁵ Véxase Garachana (1998: 197): “El hecho de que pueda darse cuenta de la evolución de ciertas palabras a través de la metáfora y de la metonimia viene a confirmar la relación entre el lenguaje y la cognición humana que se postula desde la lingüística cognitiva”. Sobre os procesos de gramaticalización son de grande interese Hopper & Traugott (1993) e os traballos incluídos en Traugott & Heine (1991). Véxase tamén Garachana (1999: 169), quen incide en que o estudo dos procesos de gramaticalización “muestra las estrechas vinculaciones existentes entre la sincronía y la diacronía”.

se detivo aí e polo menos desde o século XVIII funciona como conector extraoracional con valor adversativo en español, sentido que se mantivo plenamente vixente até á actualidade, en tanto que o seu emprego intraoracional é hoxe bastante infrecuente. Doutra parte, tamén existiu no castelán un *no embargante* (e tamén un máis raro *no embargado*) desde o século XIII en documentos legais, que cara ao século XVII xa era máis estraño do que *no obstante*, tampouco frecuente por súa vez (Portolés 1995: 237). No caso do galego xa se viu con anterioridade, aínda que con menor documentación sobre todo no galego medio, o proceso de aparición de *sen embargo* e *nembargante(s)* na lingua escrita, seguindo unha deriva a grandes trazos coincidente co castelán.

A evolución de *no obstante* seméllalle a Garachana (1998: 201) algo máis complexa, pois ten a súa orixe na construción absoluta latinizante formada polo adverbio de negación, o participio de presente do verbo *obstar* e por un constituínte que funciona como suxeito, podendo este ser unha cláusula ou un sintagma nominal, co significado de ‘non sendo obstáculo’; esta construción documéntase en castelán desde a primeira metade do século XV e cara a finais do mesmo século comezan a aparecer estruturas con perda da concordancia, que parece anunciaren a gramaticalización de *obstante*, favorecida tanto pola frecuente utilización en cláusulas absolutas con suxeito singular como polo seu carácter latinizante; o proceso gramaticalizador non só afecta o participio, senón tamén o adverbio de negación, a formar así unha locución fixa de valor concesivo que encabeza a cláusula que introduce e perdendo a mobilidade de *obstante* como participio de presente; a utilización de *no obstante* como conector concesivo vai alternar coas formas non gramaticalizadas como mínimo até o século XVII, en tanto que na actualidade ha de se entender necesariamente como un conector ao desaparecer a posibilidade de concordancia do participio, que deixou de ser unha palabra independente e que perdeu todo o matiz verbal. A partir do significado concesivo de *no obstante* chégase ao valor adversativo nun ámbito extraoracional, de que xa aparece algún exemplo en castelán a fins do século XV, sendo moi pequena a diferenza cronolóxica entre a aparición da acepción concesiva e a adversativa, mais moi grande a diferenza de frecuencia dunha e doutra a favor da concesiva, que tivo unha moi ampla difusión cando menos até o século XVIII; na actualidade a situación é totalmente a contraria, pois o habitual é o emprego adversativo, a ficaren os usos concesivos relegados a rexistros cultos. Canto ao galego, xa se deu conta dun *no ostante* (11) a fins do século XVII coa función de conector contraargumentativo, así como a tendencia posterior á aglutinación popularizante en *noustante*.

Tanto *sin embargo* como *no obstante* desenvolveron, pois, primeiramente un valor concesivo que Garachana (1998: 206) explica como resultado dun proceso metafórico por que a idea de ausencia dun obstáculo no mundo exterior se proxecta sobre o dominio do pensamento; e posteriormente adquiriron un valor adversativo en que acaban por se especializar cando pasan a funcionar no ámbito extraoracional, valor que deriva do significado concesivo mediante un proceso metonímico: o sentido de contraste, inherente ao concepto de concesión, é o significado básico dos conectores adversativos, que teñen, consecuentemente, un

sentido máis restrito que os conectores concesivos, producíndose desesa forma unha metonimia do tipo de ‘o todo pola parte’, pois empregamos un conector que prototipicamente designa o todo, o concepto de concesión, para sinalar só unha parte de dito concepto, a idea de contraste (Garachana 1998: 207). A explicación deste proceso de gramaticalización, aínda que realizada a partir do castelán, é igualmente aplicábel ao galego, pois os puntos de partida e de chegada son practicamente os mesmos.

Así pois, a respecto do galego xa vimos con anterioridade a presenza destas expresións nos textos escritos, nunhas ocasións aínda non gramaticalizadas como marcadores e noutras a funcionaren como conectores contraargumentativos con valor adversativo. Mais, como tamén se suxeriu, non podemos obviar a posíbel interferencia do castelán no referente ao uso dalgún destes conectores en galego, *sen embargo* e *nembargantes* en concreto; ou, mellor aínda, no referente á extensión do uso destas dúas expresións como conectores contraargumentativos no galego moderno; neste sentido, xa se viu como as gramáticas non as recolleron como norma xeral entre as conxuncións; téñase en conta tamén que, no proceso de elaboración do estándar do galego escrito durante os séculos XIX e XX, a escasa distancia lingüística entre o galego como idioma cuberto e o castelán como lingua teito “favorecerá enormemente a profusión indiscriminada das interferencias” (Mariño 1998: 447). A modo de exemplo literario, na obra de Camilo Gonsar *Cara a Times Square*, representativa dun modelo de galego culto escrito inmediatamente antes da fixación do actual estándar, podemos achar un uso deste tipo de marcadores que talvez reflita certas tendencias dominantes na escrita do seu momento: tres ocorrencias de *sen embargo*, catro de *non obstante*, unha de *con todo* e 17 de *así e todo*, que emerxe como forma dominante; non se rexistran casos de *nembargante(s)* ou *non embargante(s)*. Aínda que no proceso seguido nas últimas décadas as normas oficiais lles deron cabida a todas esas formas, a última revisión normativa (Real Academia Galega & Instituto da Lingua Galega 2003: 184) eliminou *sen embargo* e *nembargante(s)*, incorporando *porén* e *no entanto*.

6. OUTROS ADVERBIOS CONECTORES DO GALEGO ESCRITO

Para alén de *non obstante*, *sen embargo* e *nembargantes*, utilizáronse e utilízanse no galego escrito outros conectores contraargumentativos de carácter parentético, categorialmente adverbios, que tamén introducen o argumento que vai guiar o proceso inferencial na prosecución do discurso. Uns foron adquirindo unha relevancia crecente na lingua oral e escrita dos dous últimos séculos, como é o caso de *así e todo*, en canto que outros aínda se están a incorporar progresivamente ao ámbito escrito, como *no entanto*, mantendo algún unha presenza limitada na escrita deste período, caso de *emporisio*. A seguir tratarase, xa máis brevemente, sobre estas e outras unidades de valor similar, procurando conxugar a perspectiva diacrónica co seu uso actual.

6.1. *Así e todo*

Un conector contraargumentativo, que á súa vez é un adverbio marcador de carácter parentético e que foi gañando grande presenza na lingua escrita moderna, é, por tanto, *así e todo*, tamén introdutor de argumentos fortes. Xa aparece con frecuencia nos textos decimonónicos, de onde se toman os seguintes exemplos, correspondentes a cada unha das novelas de López Ferreiro:

- (32) *Boo era que xa viña o vrao, e que as paredes, anque desnudas, como estaban feitas de pouco, inda non tiñan o aspecto da lobreguez e tristura que lles da o tempo, a humidá e o polvo. Así e todo é seguro que Eldonza, si tivera que estar alí moitos días, non tardaría en espichar.*

(López Ferreiro, CA 140)

- (33) *Como a veu tan anotada, pra que ela estivese máis tranquila e tivese máis libertá pra desfogar as suas penas, levouna á un lugar apartado. Costoulle moito aínda así e todo facela serenar.*

(López Ferreiro, NI 67)

- (34) *-[...] E que mais se quere pra que ao outro día o saiba todo o pobo?
-Así e todo, creo que e ben que vaya a vel-a agora*

(López Ferreiro, TE 316)

A orixe desta expresión gramaticalizada como conector contraargumentativo está no adverbio *así* seguido do reforzo expresivo de carácter inclusivo e enfatizador *e todo*⁶, cun valor similar a ‘aínda’, ‘tamén’ ou ‘inclusive’, capaz de adquirir un matiz concesivo equivalente a ‘aínda así’ ou ‘(aínda) sendo así’; o paso do valor concesivo ao adversativo podería ser común ao que se produciu noutros casos como *non obstante* ou *sen embargo*, segundo se viu con anterioridade. A posíbel xénese desta construción en relación coa expresividade da lingua popular fixo que talvez fose nese ámbito onde primeiramente alcanzou un amplo uso, pasando tamén á lingua literaria con fortuna pola grande vinculación desta coa lingua falada no seu rexurdir decimonónico. Na fala coloquial mesmo ampliou os seus usos como fórmula enfática capaz de expresar sorpresa ou admiración, sempre en conexión cos valores concesivos ou adversativos básicos. Así, Porto Dapena (1977: 216) afirma que, na comarca ferrolá, *por iso* e *así e todo* son moi frecuentes “entre personas de baixa cultura”, utilizándose “con valor afectivo, inquisitorial o insinuativo en posición inicial”, para o que achega os seguintes exemplos: *Así e todo... ¡es ben simpático!* e *Por iso... ¡vendichel-a vaca!* Mais a

⁶ Poden verse algúns exemplos deste uso no cancionero popular decimonónico: *levaron cañoto e todo* (CPG I, 23); *Vinde ver rapazas, / rapaces e todo* (CPG I, 108). Carré Alvarellos (1967: 177) dálle o significado de ‘tamén’ e de ‘até’, afirmando que outras veces ten o sentido de ‘a pesar de’, para o que achega o seguinte exemplo: *Vello e todo inda está mais forte ca min*. Estes valores de *e todo* xa foran tamén rexistrados por Saco Arce (1868: 217).

sorte de *así e todo* na fala espontánea é parella coa que foi alcanzando na lingua escrita, onde tamén é utilizado en obras de marcado carácter culto, tanto de ficción dos anos oitenta (35) como ensaísticas da actualidade (36):

- (35) *¿Cómo é posible que un admita ser Peter ou Edward, ou algo polo estilo, se el é somentes el mesmo?*

Así e todo, a verdade é que a ignorancia dos nosos nomes respectivos -por suposto, el nunca me preguntou a min polo meu- non volvéu máis dificultoso o noso diálogo.

(Gonsar, CTS 17)

- (36) *Fixo patrimonio del, exclusivamente, Portugal. Así e todo, a literatura medieval, prosa e verso, segue a unirmos na Historia a galegos e portugueses*

(S. de Toro, ET 136)

Como mostran estes exemplos e (32), (33) e (34), *así e todo* é un conector parentético que normalmente se sitúa ao inicio do segmento que introduce, mais que goza de mobilidade dentro del, como se ve en (33). Pode relacionar parágrafos (35) ou cláusulas (36), aínda que a primeira opción semella máis frecuente; e tamén pode aparecer en unidades monoloxais (35) ou a introducir unha intervención dialogada (34). Igual que outros conectores contraargumentativos como *porén, non obstante, ora ben* ou *con todo*, introduce conclusións contrarias ás esperadas do primeiro membro, de modo que, aínda a dar por válido o argumento anterior e dotándoo de forza argumentativa, anula a conclusión que se puider derivar del para introducir outra diferente.

A pesar do seu amplo uso na lingua escrita, e presumibelmente tamén na lingua oral, xa desde o século XIX, a locución conectora *así e todo* tardou en ser recollida nas gramáticas. Se ben Saco (1868: 217) xa daba conta do valor concesivo do segmento *e todo*, será a gramática de Carballo (1979: 257) a primeira en incluír *así e todo* entre as conxuncións adversativas; nas gramáticas posteriores tal inclusión xa resultará habitual, como se pode ver en Álvarez *et alii* (1986: 529), onde se rexistra así mesmo a variante *así a todo*, de que, de todas as formas, non conseguimos dar con testemuños na lingua escrita decimonónica e que tamén foi incluída na norma oficial (RAG & ILG 1995: 182) até á súa recente eliminación (RAG & ILG 2003: 183).

6.2. *Con todo*

O conector *con todo* garda estreita relación con *así e todo*, tanto pola presenza formal do cuantificador absoluto *todo*, convertido en elemento anafórico que concede grande relevancia informativa ao segmento anterior a que remite, como polo seu valor discursivo. *Con todo* dota o membro anterior de grande potencia argumentativa, feito que o afasta doutros conectores contraargumentativos similares, como *porén* ou *non obstante*, e que o aproxima, pois, de *así e todo*. O segmento en que se insire *con todo* presenta a información precedente como un forte

argumento para conducir a unha conclusión contraria á que finalmente el mesmo nos guía; isto é, *con todo* muda con rotundidade a orientación argumentativa do enunciado, desviándoa da conclusión a que inclinaba o primeiro segmento. Este conector especializouse en establecer unha ‘batalla dialéctica’ cun primeiro membro discursivo fortemente dotado de reforzos argumentativos, como a acumulación de datos informativos, o acopio de múltiples argumentos coorientados ou a presenza de elementos lexicais, partículas e contrucións sintácticas de carácter intensificador, invalidando posíbeis conclusións a que parecía conducir ese primeiro membro e a introducir unha información de signo contrario (Montolío 2001: 72).

Aínda que non demos con exemplos de *con todo* nos textos do galego medio, talvez pola escaseza destes, nos decimonónicos aparece con relativa frecuencia, nunhas ocasións en construcións non gramaticalizadas que posibelmente están na base do proceso gramaticalizador (37) e noutras xa a funcionar plenamente como conector contraargumentativo (38):

- (37) a) *despois poñíanvos na tortura do potro, atándovos antes os pés e as mas; despois levábades oito garrotes; e si **con todo esto** non confesábades, fasíanvos tragar unha chea de auga para que arremedásedes ós afogados.*

(LGPR 34)

- b) *A primeira pregunta foy logo contestada, porque moitos dos partidarios de Cangas eran os que estaban ao redor de Macías Vazquez; pero a outra perdeuse naquela xeeral gritería. **Con todo eso** Macías Vazquez púxose moy tranquilo a estender a escritura de nombramento e poder a favor de Cangas.*

(López Ferreiro, TE 291)

- (38) a) *Vilas: [...] Despois foi criado da xênte do Sr. Ballesteros; tomouno este da súa conta, é fíxô home como vedes: arrimate á los buenos... ecetera. Catuxá: **Con todo**, he moito subir. ¿E cantos probes haberá que estarán cheos de anos de servicio, de meritos é traballos, é quedarían á atrás; é outros desempreados?*

(TP 2)

- b) *Dempois deso, que o Alcalde, aínda que non sea dos máis ruís, déixase levar do Escribano, que come e bebe todos os días na casa do Abade, e está casado con unha tía da criada. **Con todo**, se súa mercé me dese por escrito o que nos dixó, e o modo como hei de facer chegando o caso, pra que non saian coa súa, poida que collesen medo*

(LGPR 91)

Tampouco *con todo* foi maioritariamente recollido na tradición gramatical; Saco (1868:136) só cita *con todo que* como ‘modismo conxuntivo’, traducido por ‘a pesar de que’⁷, mais LUGRÍS (1931: 80) xa a inclúe entre as conxuncións adversativas, aínda que posteriormente tanto Carré (1967: 125) como Carballo (1979: 257) prescindirán dela, recuperándoa Álvarez *et alii* (1986: 529) na listaxe correspondente de nexos adversativos.

⁷ Esta citación é repetida de igual forma por García de Diego (1909: 154), que, porén, non alude a ningunha das expresións aquí tratadas, agás *emporeso*, aínda que si fai referencia a outras como *siasí*, *ecomasi*, *ecomadasí*, *descasi* ou *descadasí*, que traduce por ‘a pesar de todo, no obstante’.

Tanto *con todo* como *así e todo* combinan facilmente con *mais* ou *pero*, debido precisamente a enfatizaren a forza argumentativa do primeiro segmento, que este último marcador atenúa, subliñando desa forma o contraste entre un e outro:

- (39) Señor Fuco: *Non te rías tanto Ramonciño, que vas chorar. A probe fala con moito traballo porque xa ten a lingua podre; pero así e todo* contoume algunhas cousas e tamén trouxo novidades para vós.

(Castelao, VE 79)

- (40) **Pro, con todo**, non foi eisi anque o diga a Guardia Civil, a tía Esquilacha ou o sulsuncordia, con premiso da súa cara.

(Blanco-Amor, AE 71)

O uso de *con todo* desenvolveuse con normalidade na lingua escrita do último século até á actualidade, sen máis problema que a cuestión da representación gráfica, por veces con forma aglutinada, como a citara Lugrís na súa gramática, e normalmente con separación dos constituíntes, de acordo coa norma actual:

- (41) *A análise do devalar nacionalista tende nos últimos tempos a centrarse nas razóns internas, sen dúbida abundantes. Razóns, contodo, ben coñecidas nalgúns casos pola organización e derivadas non poucas veces dos límites impostos polo tamaño do propio nacionalismo galego.*

(M. Veiga: “BNG, quen ten a culpa?”, ANT 1-7/7/2004, p. 11)

- (42) *Hai persoas fermosas que son mudas, ou que soamente saben falar unha lingua, falar idiomas non é todo, hai parvos en moitos idiomas. Con todo, en xeral, as persoas que falan máis dun idioma adoitan ter máis curiosidade e ser máis respectuosas cos demais cás outras.*

(S. de Toro, ET 130)

6.3. *Aínda así*

Se *con todo* partilla con *así e todo* a presenza do cuantificador, *aínda así* ten en común con este último a participación do adverbio modal *así*. Os tres semellan posuír o valor discursivo de subliñaren a validez do segmento anterior, mais enfatizaren a maior forza argumentativa do que eles introducen; no caso de *aínda así*, o significado de cada un dos seus constituíntes contribúe para tal valor. Nos textos do galego medio non demos con exemplos desta expresión, mais nos do século XIX achamos varios casos, algúns na construción (*aínda así e todo*, como xa se puido ver no exemplo (33), que permite dúas lecturas diferentes, con *aínda* integrado ou non na expresión conectiva, e podemos ver agora no (43), e outros en construcións non gramaticalizadas como marcadores do tipo de *aínda así como está* (44) e *inda así chorando* (45), para alén da fórmula canónica (*aínda así*) (46):

- (43) *O Gaiteiro ben sabe que non hai peor cuña que a do mesmo pau; pero, **inda así e todo**, xa non hai atrancos nin barrancos que o deteñan no camiño.*
(LGPR 115)
- (44) *Tua nay sempre me tivo moito respeito e acatamento; e e fácele que, **aínda así como está**, se deixe levar das suas antigas lembranzas.*
(López Ferreiro, TE 316)
- (45) *¡Chora e chora lágrimas de sangue, que **inda así chorando**, non farás máis que comprir, anque tarde, cun dos teus deberes máis sagrados!*
(Lamas Carvajal, O LX 274)
- (46) *Logo volará mui alto,
e para velo, despois,
hai que entornar moito os ollos
e **inda así** lastima o sol,
e non podredes xa velo*
(LGPR 217)

Estes exemplos semellan suxerir dúas posibles vías de gramaticalización do conector: a partir de *aínda así e todo*, con perda da última parte da expresión, e a partir de construcións concesivas con xerundio como *aínda sendo así*, con elisión da forma verbal, ou de construcións tamén concesivas como *aínda así como era*, con perda da segunda parte. Non parece existir incompatibilidade entre unha orixe e outra, de modo que todas poden ser posibles. O caso é que *aínda así* acabou por se gramaticalizar como conector contraargumentativo parentético especializado en remarcar a grande forza argumentativa dun primeiro segmento e, porén, de modo similar ao que acontece con *así e todo* ou *con todo*, introducir unha conclusión contraria á esperábel dese. Igual valor ten *mesmo así*, que se pode considerar como unha variante de *aínda así*. A pesar da convivencia das formas *aínda* / *inda* como elemento inicial do conector, a lingua escrita actual parece preferir a primeira:

- (47) *Manuel Veiga escribiu hai quince días que non se pode culpar ao pobo da mala actuación do Bloque. Estamos totalmente de acordo, e sobre as eivas do BNG falaremos nas próximas semanas. **Aínda así**, eu creo que se debe falar sen dogmas sobre as características deste pobo que é a fonte nutricia e a razón do movemento, pero que en absoluto é sempre duro e brillante.*

(X. M. Sarille: "O factor diamantino", ANT 8-14/7/2004, p. 8)

6.4. *No entanto*

Outro conector contraargumentativo parentético é *no entanto*, que, igual que os anteriores, introduce conclusións contrarias ás esperadas do primeiro membro, mais sen pór a mesma énfase na súa forza argumentativa; o seu valor está máis próximo, por tanto, de *porén* ou de *non obstante*. Tivo moi escasa presenza na lingua escrita, onde non rexistramos exem-

plos nos textos do galego medio nin nos do século XIX, sendo tamén de aparición serodia en portugués, onde actualmente é de uso habitual. Talvez por esta vía penetrase timidamente no galego escrito do século XX:

- (48) *Claro que nunca se lle viu entusiasmado por mulher alguma, e, no entanto, hai que considerá-lo mui mullereiro*

(Carvalho, SC 99)

Mais, así como após a última revisión normativa se incrementou o uso de *porén* como conector contraargumentativo, tamén se produciu o de *no entanto*, introducido entre as conxuncións adversativas (Real Academia Galega & Instituto da Lingua Galega 2003: 184) e por iso mesmo máis frecuente na lingua escrita actual:

- (49) *Custou moito chegar até aqui. Construímos un espazo onde todos e todas podemos estar comodamente. Un espazo onde toda a cidadanía galega ten cabida. E, no entanto, que pouco semella custar fracturalo!*

(C. Aymerich: "Debate no BNG", ANT 8-14/7/2004, p. 10)

6.5. *Iso si*

Por último, farase referencia a outros dous conectores contraargumentativos parentéticos relacionados, neste caso, pola presenza do demostrativo invariábel *iso*: trátase de *iso si* e de *emporiso*. *Iso si* atenúa a forza argumentativa do membro anterior (Portolés 2001: 141) e introduce unha información de máis peso que conduce a unha conclusión diferente da que suxire aquel. Máis do que eliminar a conclusión máis evidente ou facilmente accesíbel, *iso si* parece especializado en debilitar unha das posíbeis inferencias que puideren derivarse do primeiro membro, de modo que lle resta forza argumentativa (Montolío 2001: 79). De acordo coa teoría da argumentación na lingua (Ducrot 1995), *iso si*, igual que *mais*, pode introducir un modificador ou modalizador desrealizante, pois une unha información que posúe unha determinada orientación argumentativa con outro segmento informativo que atenúa a forza argumentativa da primeira, invertendo a súa orientación:

- (51) a) *É moi rico; iso si, honrado.*
 b) *#É un parente, iso si, lonxincuo.*

Iso si pode introducir un modificador desrealizante (51a), mais resulta estraño cun modificador realizante, como en (51b). Este conector contraargumentativo especializado en se combinar con modalizadores desrealizantes goza de mobilidade sintáctica, pois pode aparecer ao inicio, no interior ou ao final do membro antiorientado; cando aparece ao final do membro que cancela a inferencia derivábel do segmento informativo anterior, normalmente ese membro funciona a modo de comentario parentético e constitúe predicacións breves

(Montolío 2001: 81), con frecuencia carentes de forma verbal finita, que poden ir precedidas de *mais* ou *aínda que*:

(52) *A situación económica é moi boa, (mais/aínda que) mellorábel, iso si.*

Segundo fai prever a presenza do adverbio de afirmación *si* como un dos dous constituíntes da construción, ao lado do demostrativo *iso*, o conector *iso si* subliña e enfatiza a efectiva presenza dunha propiedade, valor presente en construcións do tipo de *iso si que está ben, iso si que é certo, iso si que non* etc. e que seguramente permitiu o proceso de gramaticalización deste marcador. Nos textos do século XIX achamos casos desta construción, algún sen gramaticalizar, como (53):

(53) *Pouco á pouco, Sr. Abá, **eso si que non**. Foyse aquel tempo da que chamaban Sta. Inquisicion, da que se valían os birbós para desfacerse secretamente de canto home sabio aparecese*

(ST 2)

(54) *-Trayo cartos para pagar,
eso sí, meu quiridiño,
déixate de cuarteróns
e votemos un cuartillo.*

(CPG I, 91)⁸

(55) *Dios me teña en conta e me perdone o que fixen, porque **eso sí**, a bos deseios naide me gana, señor Maestro.*

(Lamas Carvajal, O LX 200)

(56) *Nin por un ollo da cara se hacharán alí catro líneas armónicas; moito de pingantes e colgarexos; moito de puntos salientes e entrantes; moito de voltas e reviravoltas; moito de rasgos enrevesados e ensarillados, que parecen garabatos, **eso sí**; pero líneas puras, que corran lisa e limpamente, e que sean combinadas, eso alí é contrabando; pois o gusto da época non consintía outra cousa.*

(López Ferreiro, TE 193)

O uso desta expresión conectora continuou no século XX até á actualidade, coas variantes *eso/iso* no demostrativo de acordo coa súa distribución dialectal e coas prescricións normativas, finalmente inclinadas para *iso*:

(57) *Tanto como quer aínda non-o dixen eu; pero, **quén sabe...!** Desprecei moitos mozos -ai **eso sí!**- porque os amoríos gastan o corazón e chuchan o siso.*

(Castelao, VE 14)

⁸ Neste exemplo (54) a expresión *eso si* mesmo se converte en elemento recorrente vertebrador do poema, que ocupa seis páxinas do libro en que figura e que vai repetindo ciclicamente o mesmo conector, a demostrar así a súa plena consolidación na altura.

- (58) a) *nin o 'Pacto Antiterrorista', creado como ensaio anticipado dunha coaligación PP-PSOE en Euskadi, foi quen de prever e evitar a ameaza do terrorismo fundamentalista, obsesionados como estaban ambos en criminalizar o nacionalismo. Iso si, tanto estes pactos como o asinado a fins da lexislatura pasada en materia de inmigración foron eficaces parteiras de leis regresivas en materia de liberdades*
(C. Aymerich: "De pactos e ismos", *ANT* 1-7/7/2004, p. 10)
- b) *Ou mercaba unha cámara de fotos de segunda man e se dedicaba a fotografar o interior dos espellos -os da residencia, pola rúa, os dos coches... -desde múltiples perspectivas.*
Era, iso si, bastante solitaria e gustáballe falar consigo mesma.
(Sende, *OR* 22)

6.6. *Emporiso*

O outro conector contraargumentativo que contén o elemento *iso* e que introduce argumentos fortes, aínda que de uso bastante máis restrito, é *emporiso*, formación moderna a partir de *en+por+iso* (Ferreiro 1999: 372). Nas primeiras gramáticas galegas, Valladares (1970: 112) cita "*Emporeso* = empero, no obstante" e Saco Arce (1868: 137) non a menciona entre as conxuncións adversativas, mais entre "otros modos conjuntivos" inclúe *por eso* 'á pesar de eso, sin embargo'; García de Diego (1909: 153) tamén recolle *emporeso* como conxunción, que traduce por 'sin embargo'. Nos textos do século XIX áchanse algúns usos deste conector, basicamente na obra poética finisecular de Eladio Rodríguez:

- (59) *Eu tamén digo, emporoso,*
que á paso de can, lixeiros,
progresamos con esceso
(Rodríguez González, *FO* 83)
- (60) *Emporeso, non falta quén afirme*
que socedeu no tempo en que os herexes
andaban á matar contra os cristianos
por non querer seguil-a séuta d' eles.
(Rodríguez González, *FO* 148)
- (61) *parece que ñorado pasar quere.*
Máis, emporoso, ô resprandor da lúa,
relocindo por riba do chaleque,
unha crus se lle vé sobre do peito,
que bica repetoso moitas veces.
(Rodríguez González, *FO* 150)

Trátase, como se pode ver nos exemplos precedentes e en (62) e (63), dun conector parentético que, de modo similar a *non obstante*, presenta unha información que se desvía da liña argumentativa previa e que conduce a unha conclusión diferente da esperábel do primeiro membro; como *non obstante* ou outros adverbios conectores, tamén pode combinar

con *mais* (61) e goza de mobilidade dentro do enunciado (59). Aínda que os exemplos localizados no século XIX só recollen a variante *emporeso*, no século seguinte áchanse esporádicos exemplos de *emporiso*, que se converte en forma habitual, a pesar do seu escaso uso, na actualidade ao se consagrar *iso* como forma normativa única:

(62) *Sin parar chorara todo o día... No amañecer seguinte, atopárono morto.*

Emporiso o labrego ao lembrarse sentía unha fonda compasión, arelas fementes de chorar e de pregar a Deus pola alma do velliño.

(Amado Carballo, *OPV* 40)

(63) *As reivindicacións do día 28 (Día Mundial do Orgullo Gai, Lésbico e Transexual) van por esa liña de reclamar normalización, independentemente de que moitas parellas non queiran casar. Emporiso, a lei é apta para aqueles que non desexan acollerse ao perfil de familia do matrimonio, tanto parellas homosexuais coma heterosexuais.*

(L. R. Lorenzo: "Matrimonios homosexuais...", *ANT* 8-14/7/2004, p. 14)

7. CONCLUSIÓN

Non obstante, *sen embargo* e *nembargante(s)* son adverbios marcadores con certo uso no galego escrito moderno, aínda que este último cun nivel de ocorrencia inferior. Para alén dalgún exemplo excepcional no período precedente, as primeiras atestacións como marcadores discursivos plenamente gramaticalizados corresponden ao século XIX, e fundamentalmente a textos finiseculares. Como conectores contraargumentativos partillan usos e valores con *mais* ou *pero* e outros do mesmo grupo, mais tamén presentan usos específicos que os diferencian entre si. En tanto que *non obstante* non foi obxecto de polémica e permanece na norma actual da escrita, *sen embargo* e *nembargante(s)* teñen suscitado algunha controversia arredor dunha posíbel interferencia do castelán na extensión do seu uso e, finalmente, foron eliminados da norma; a recuperación para esta de *porén* e a incorporación de *no entanto* converténeos, alén de sospeitosos de castelanismo directo ou indirecto, en innecesarios, de modo que a súa eliminación da escrita contribúe ao afortalamento da autoctonía lingüística.

Por outra parte, *así e todo* ascendeu con forza desde o ámbito oral popular ao escrito, partillando usos con outros conectores utilizados na lingua escrita, como *con todo* e *aínda así*; estes tres conectores subliñan a validez do segmento discursivo precedente, mais enfatizan a maior forza argumentativa do introducido por eles, o que non acontece con *no entanto* ou *emporiso*, que se limitan a introducir un argumento contrario ao anterior, como *sen embargo*, *nembargante(s)* ou *non obstante*, aínda que ese argumento que introducen acabe por resultar vencedor; *iso si* sitúase máis ben ao lado de *mais* ou *pero* como atenuador da forza argumentativa do segmento anterior. De *así e todo*, *con todo*, *aínda así*, *iso si* e *emporiso* (ou das variantes *eso si* e *emporeso*) áchanse atestacións no galego escrito decimonónico, mais non de *no entanto*, que semella de máis recente aparición na escrita. As gramáticas decimonónicas e da primeira parte do século XX foron polo xeral remisas á incorporación destes conectores na listaxe das conxuncións, ao contrario do que sucede nas máis próximas á actualidade.

BIBLIOGRAFÍA

- Álvarez, Rosario, Xosé Luís Regueira & Henrique Monteagudo (1986): *Gramática Galega*. Vigo: Galaxia.
- Anscombe, Jean-Claude (1998): “*Pero / sin embargo* en la contraargumentación directa: razonamiento, genericidad y léxico”, *Signo y seña* 9, pp. 75-104.
- Blakemore, Diane (1992): *Understanding utterances. An introduction to Pragmatics*. Oxford: Blackwell.
- Blakemore, Diane (2000): “Indicators and procedures: *nevertheless* and *but*”, *Journal of Linguistics* 36, pp. 463-486.
- Carballo Calero, Ricardo (1979) [1966]: *Gramática elemental del gallego común*. Vigo: Galaxia.
- Carel, Marion (1995): “*Pourtant*: Argumentation by exception”, *Journal of Pragmatics* 24, pp. 167-188.
- Carré Alvarellos, Leandro (1967): *Gramática gallega*. A Coruña: Moret.
- Costa Casas, Xoán Xosé, M^a dos Anxos González, César Carlos Morán & Xoán Carlos Rábade (1988): *Nova gramática para a aprendizaxe da lingua*. A Coruña: Vía Láctea.
- Cunha, Antônio Geraldo da (1991) [1982]: *Dicionário Etimológico Nova Fronteira da Língua Portuguesa*. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- Cuveiro Piñol, Juan (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*. Pontevedra: Imprenta de José Antúnez y Cía.
- Ducrot, Oswald (1995): “Les modificateurs déréalisants”, *Journal of Pragmatics* 24, pp. 145-165.
- Ducrot, Oswald (1999) [1984]: *El decir y lo dicho. Polifonía de la enunciación*. Barcelona: Paidós.
- Fernández Ferreiro, Manuel (2002): “Marcadores do discurso e cognición: o caso de *pero*”, in X. A. Fernández Roca & M. J. Martínez López: *Vir bonus docendi peritus. Homenaxe a José Pérez Riesco*. A Coruña: Facultade de Filoloxía & Universidade da Coruña, pp. 65-83.
- Ferreiro, Manuel (1999) [1995]: *Gramática histórica galega I. Fonética e Morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Fraser, Bruce (1998): “Contrastive Discourse Markers in English”, in A. H. Jucker & Y. Ziv (eds.) *Discourse Markers. Descriptions and Theory*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 301-326.
- Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2003): *Gramática da Língua Galega IV. Gramática do texto*. Vigo: A Nosa Terra.
- Fuentes Rodríguez, Catalina (2000): “El uso de *pero* en la conexión de párrafos”, in P. Carbonero, M. Casado & P. Gómez (eds.): *Lengua y discurso. Estudios dedicados al profesor Vidal Lamiquiz*. Madrid: Arco Libros, pp. 333-347.
- Garachana Camarero, Mar (1998): “La evolución de los conectores contraargumentativos: la gramaticalización de *no obstante* y *sin embargo*”, in M. A. Martín Zorraquino & E. Montolio Durán (coords.): *Los marcadores del discurso: teoría y análisis*. Madrid: Arco Libros, pp. 193-212.
- Garachana Camarero, Mar (1999): “Los procesos de gramaticalización”, *Moenia* 5, pp. 155-172.
- García de Diego, Vicente (1909): *Elementos de gramática histórica gallega (Fonética-Morfología)*. Burgos: Imprenta y librería de Santiago Rodríguez (Ed. facsimilar: Anexo 23 de *Verba*, Universidade de Santiago de Compostela, 1984).
- Hopper, Paul J. & Elizabeth Closs Traugott (1993): *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huber, Joseph (1986) [1933]: *Gramática do Português Antigo*. Lisboa: Calouste Gulbenkian.

- Lorenzo, Ramón (1975): *La traducción gallega de la Cronica General y de la Cronica de Castilla. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario II. Glosario*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos 'Padre Feijoo'.
- Lugrís Freire, Manuel (1931) [1922]: *Gramática do Idioma Galego*. A Cruña: Imprenta Moret.
- Maia, Clarinda de Azevedo (1997) [1986]: *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian & Junta Nacional de Investigação Científica e Tecnológica.
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mattos e Silva, Rosa Virgínia (1989): *Estruturas trecentistas. Elementos para uma gramática do Português Arcaico*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Montolío Durán, Estrella (2001): *Conectores de la lengua escrita*. Barcelona: Ariel.
- Porto Dapena, José Álvaro (1977): *El gallego hablado en la comarca ferrolana*. Santiago de Compostela: Universidade, Anexo 9 de *Verba*.
- Portolés, José (1995): "Diferencias gramaticales y pragmáticas entre los conectores discursivos *pero*, *sen embargo* y *non obstante*", *Boletín de la Real Academia Española* 75, pp. 231-269.
- Portolés, José (2001) [1998]: *Marcadores del discurso*. Barcelona: Ariel.
- Real Academia Galega & Instituto da Lingua Galega (1995) [1982]: *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo: RAG & ILG.
- Real Academia Galega & Instituto da Lingua Galega (2003) [1982]: *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo: RAG & ILG.
- Saco Arce, Juan A. (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Imprenta de Soto Freire.
- Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.) (1991): *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Valladares, Marcial (1970) [1892]: *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.

Abreviaturas das obras do corpus

- ANT* = *A Nosa Terra*. Vigo: Promocións Culturais Galegas.
- Blanco-Amor, *AE* = Blanco-Amor, Eduardo (1978) [1959]: *A Esmorga*. Vigo: Galaxia.
- Blanco-Amor, *XL* = Blanco-Amor, Eduardo (1976) [1972]: *Xente ao lonxe*. Vigo: Galaxia.
- Carré, *RA* = Carré Aldao, Eugenio (1898): *Rayolas*. A Cruña: Emprenta e librería de E. Carré.
- Carvalho, *SC* = Carvalho Calero, Ricardo (1987): *Scórpio*. Barcelona: Sotelo Blanco.
- Castelao, *VE* = R. Castelao, Alfonso (1953): *Os vellos non deben de namorarse*. Vigo: Galaxia.
- CPG* = Pérez Ballesteros, J. (ed.) (1979) [reimpresión facsimilar da edición de 1885-1986]: *Cancionero popular gallego*. 3 Vols. Madrid: Akal.
- Fole, *ALC* = Fole, Ánxel (1953): *Á lús do candil. Contos a carón do lume*. Vigo: Galaxia.
- G. Barros, *CT* = García Barros, Manuel (1952) [1931]: *Contiños da Terra*. Buenos Aires: Talleres Caporaletti Hnos.
- Gonsar, *CTS* = Gonsar, Camilo (1980): *Cara a Times Square*. Vigo: Galaxia.
- Lamas Carvajal, *OLX* = M. P. Garcia Negro, A. Gómez & M. Queixas (ed.) (1996): Lamas Carvajal, Valentín, *A Nosa Literatura*. Vol. 15. *Obra literaria e xornalística. Antoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.

- LGPR = M. P. Garcia Negro & A. Gómez Sánchez (ed.) (1996): *A Nosa Literatura*. Vol. 9. *A literatura galega do pre-renacemento (1808-1863)*. Vigo: A Nosa Terra.
- López Ferreiro, CA = López Ferreiro, Antonio (1895): *O castelo de Pambre*. Santiago de Compostela: El Pensamiento Gallego & Alende.
- López Ferreiro, NI = López Ferreiro, Antonio (1905): *O niño de pombas*. Santiago de Compostela: Tip. Galáica.
- López Ferreiro, TE = López Ferreiro, Antonio (1895) [1894]: *A tecedeira de Bonaval*. Coruña: Andrés Martínez & Casa de la Misericordia.
- Rodríguez González, FO = Rodríguez González, Eladio (1894): *Folerpas*. Coruña: Andrés Martínez.
- S. de Toro, ET = Toro, Suso de (2004): *Españois todos*. Vigo: Xerais.
- SEI = Freixeiro Mato, Xosé Ramón (ed.) (1996): *A Nosa Literatura*. Vol. 7. *Os séculos escuros e a Ilustración galega. Antoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- Sende, OR = Sendé, Séchu (2004): *Orixe*. Vigo: Galaxia.
- TP = (1836) *La Tertulia de Picaños, Patria del célebre y honrado Vilas, capatáz de Carreteros; Conductor de efectos estancados de la Hacienda pública; Mayordomo que ha sido del Santísimo Sacramento; de la Patrona de su Parroquia; de S. Blas; de S. Antonio y Animas; porta-estandarte en muchas y diversas procesiones sacro-profanas; individuo de várias Cofradías, con voto decisivo en ellas, &c.*, Individuos que asisten a ella: *Vilas*, seu fillo *Farruco, Pepe, Andruco, e Catuxá*. [Santiago]: Imprenta de D. J. F. Campaña y Aguayo.